

Recenzija

Hašim Bahtijari, Goran Gretić (ur.)
**Novi pogled na Heideggera:
 Mračna strana Crnih bilježnica**

Tim Press, Zagreb, 2022., 283 str.

Pišući posljednju recenziju o Duginovoj knjizi, spomenuo sam njegovu sklonost Heideggeru. Zapravo, u Duginovim ranijim radovima, primjerice u *Eurasian Mission* (2014), Heidegger je uzdignut do razine filozofa koji se najbolje uklapa u rusku euroazijsku misiju rastakanja Zapada – onog koji razara sve modernističke filozofske koncepte – “subjekt, objekt, stvarnost, vrijeme, prostor, tehniku, individu”¹, a takva nakana nazvana je “*Dasein* politika”. Dugin čak kaže da se okosnica onoga što on naziva Četvrtom političkom teorijom može pronaći u Heideggerovom *Dasein* – čovjekovom tubitku ili bivanju u svijetu (*In-der-Welt-sein*). Konkretno, za Dugina je to vidljivo kroz Heideggerovo *Dasein existiert völkisch* – tubitku koji egzistira kao narod, kroz narod, kako to Dugin navodi. Zašto prilaz ovoj vrijednoj knjizi *Novi pogled na Heideggera* iz problematičnog Duginovog kuta? Zato što Dugin ima jedan novi pogled na Heideggera, doduše oprečan od autora zbornika, nastojeći ugraditi Heideggerovu ostavštinu u partikularne političke svrhe, odnosno ona za njega odlično legitimira filozofskopolitički pogled iz “ruskog svijeta”. Dugin glorificira spoj Heideggerove filozofije i politike, dok autori zbornika ukazuju upra-

vo na neodvojivost Heideggerove filozofije od nacionalsocijalizma i antisemitizma što se dodatno manifestira u takozvanim *Crnim bilježnicama*. O toj Heideggerovoj ostavštini kritički diskutira deset autora ovog zbornika koji su uredili Hašim Bahtijari i Goran Gretić, okupljajući neke od vodećih suvremenih interpreta Heideggerovog mišljenja i djela.

Novi pogled na Heideggera započinje uvodnom raspravom koju otvara Marion Heinz, a na koju se nastavlja Goran Gretić, jedini naš autor u ovom zborniku. Ovdje je potrebna jedna mala napomena vezana uz Heideggerove *Crne bilježnice*. Naime, iako ovaj zbornik s pravom nosi podnaslov “Mračna strana *Crnih bilježnica*”, sasvim slučajno se ta mračna strana podudara s bojom voštanih korica trideset i tri bilježnice u koje je Heidegger zapisivao svoje misli od jeseni 1931. godine do ranih 1970-ih. Heinz odmah razbija mit o mogućnosti Heideggerove filozofije bez Heideggerove politike. Čak i za one, kaže Heinz, koji su pokušavali razdvajati Heideggerove zablude od njegovih filozofskih uvida, poput Rortyja, objavljivanje *Crnih bilježnica* ruši takvu predodžbu, jer “one dokazuju intrinzičnu povezanost Heideggerove filozofije s rasizmom, antisemitizmom i nacionalsocijalizmom” (10), a to pokazuje i Heideggerova misao da se nacionalsocijalizam treba potvrđivati, “i to na temelju mišljenja” (20, 23). Gretić također u uvodu pokazuje da se Heidegger nikada nije zaobiljno distancirao od nacionalsocijalizma i antisemitizma; na to upozoravaju i njegovi učenici, poput Marcusea, koji je 1947. godine zatražio od svog učitelja da se izjasni o Holokaustu, a ovaj je to u potpunosti relativizirao: “A što je s tim ako se umjesto milijuna ‘Židova’

stavi uništenje milijuna 'istočnih Nijemaca'..." Marcuse je samo odgovorio: "Ne stojte li vi s tim stavom izvan dimenzije u kojoj je uopće moguć razgovor između ljudi – izvan logosa? Jer samo je moguće potpuno izvan te 'logičke' dimenzije jedan zločin na taj način objasniti, izravnati, 'pojmiti', time da je onaj Drugi to isto učinio..." (31). No, Gretić će ujedno upozoriti da je bilo (i da još uvijek ima) onih koji su Heideggera smatrali jednim "od najznačajnijih kritičara nacionalsocijalizma", poput Vanje Sutlića.

Nakon uvodnog dijela zbornik se dijeli na tri cjeline. Prva je "Heidegger i *Bitak i vrijeme*" koju čine radovi Daniela Meyera, Hassana Givšana i Charlesa Bambacha. Drugi dio "Nacionalizam, rasizam, antisemitizam" predstavljaju Dieter Thomä, Goran Gretić, Tom Rockmore, Thomas Rohkrämer i Anton M. Fisher, a za treći dio "Od metafizike k metapolitici" pišu Marion Heinz i Emanuel Faye.

Meyer u tekstu "Narod i generacija u djelima *Bitak i vrijeme*" raščlanjuje Heideggerovo poimanje generacije i naroda. Heidegger, kad spominje "dogaćanje zajednice, dogaćanje naroda", to označava pojmom "udes" ("Geschick") nasuprot pojmu "sudbine" ("Schicksal"), odnosno udes pripada zajednici, a sudbina individui (39), no između navedenih pojmova stoji razmatranje pojma "generacija" koji je za mnoge interprete, poput Nancyja ili Derride, "filozofijski lišen svakog smisla" (41). Kod Heideggera se radi o pojmu u duhovnom, a ne biološkom smislu, kao onom koji "upućuje na diskontinuiranu povijesnost" (53), za razliku od poimanja naroda koji počiva na kontinuitetu. I tu se, prema Meyeru, krije svojevrсни politički *topos* poimanja generacije koji je neodvojiv od duha vreme-

na jer se nakon 1933. generacija počinje koristiti, kako to Mannheim interpretira, u smislu "historijsko-sociološkog jedinstva" (51). Givsan pak u tekstu "Osnivanje povijesti kao Heideggerova osnovna volja i Heideggerova hermeneutika kao nasilje" razmatra Heideggerovo razumijevanje povijesti onkraj kronologije, kao volje za njeno oblikovanje kroz oblikovanje naše egzistencije. U tom smislu Givsan tumači i Heideggerovo odbacivanje Platonove filozofije kao učenja o idejama koje kao norme imaju za subjekta čovjeka kao "općenite umske suštine", onog oblikovanog kroz prosvjetiteljstvo i liberalizam, što za Heideggera označava "sve sile protiv kojih se treba danas boriti" (74). Heideggerova mistična borba iz *Crnih bilježnica* glasi: "Čudesno probuđena narodna volja stoji u velikoj tami svijeta" (74). Givsan dekodira tu Heideggerovu mistiku napominjući da kad kaže "sve sile protiv kojih se treba danas boriti", misli na "napad ne-Nijemaca i onih bez njemstva" (75), odnosno na preuzimanje odgovornosti njemačkog naroda za djelovanje kao "najtajnijem narodnom zadatku Nijemaca" jer "samo Nijemac može bitak izvorno iznova izmisliti (utemeljiti, osnovati) i kazati" (77). Možemo na to nadovezati i Bambachov tekst, koji navodi sličnu Heideggerovu potrebu da kroz *Crne bilježnice* raspravlja o društveno-ekonomskim i kulturno-političkim snagama u Njemačkoj, pa shodno tome Heidegger govori o "nevolji koja nas pritišće" ili o Njemačkoj koja se "budi te shvaća i uviđa svoju sudbinu", pri čemu upućuje na čitanje Hitlerove *Moje borbe*: "Više se ne radi o nebitnoj stranačkoj politici – već o spasenju ili uništenju/propasti Europe i zapadnjačke kulture. Svatko tko to ne razumije, zaslužuje biti satrt u kaosu" (91).

Drugi dio knjige, središnji i vjerojatno politološki najrelevantniji, obuhvaća pet radova. Dieter Thomä u raspravi “Koliko je antisemit bio Heidegger?” pokazuje nekoliko momenata u suvremenom raščaravanju Heideggerove filozofije spram nacionalsocijalizma i antisemitizma. Taj odnos je intrigantan i Thomä ga vidi obrnuto proporcionalnim, odnosno zaključuje da se “filozofijski relevantan antisemitizam kod Heideggera probija razmjerno kasno te prati njegovo polagano udaljšavanje od nacionalsocijalizma” (123-124). O čemu se tu radi? Pokušavajući datirati antisemitski naboj kod Heideggera, on prvo pokazuje, slično kao i u slučaju Schmitta kojeg također spominje u ovom kontekstu, da Heidegger prvotno doživljava nacionalsocijalizam kao rješenje za propast moderne, odnosno kao silnicu koja se treba obračunati s “nenjemačkim” naukom od Platona nadalje, svima onima koji su postali odgovorni za “izostanak pitanja o bitku ili su zavarivali čelično kućište zaborava bitka” (117). No, Thomä ističe da se Heidegger u 1940-ima razočarao nacistima, ne i Nijemcima, iz kojih jedino može poteći “svjetskopovijesna svijest”, jer su se nacisti pokazali “lažnim”, gubitnicima, a nacionalsocijalizam blizak drugim modernističkim projektima poput komunizma i liberalizma (119). Usprkos tome, Heideggerov antisemitizam filozofijski je pooštren u odnosu na nacionalsocijalizam, što se vidi u njegovoj kritici tehnike u *Crnim bilježnicama* – ona ima svog “posebnog upravitelja – njegov prst pokazuje na Židove” (122).

Goran Gretić u tekstu “‘Duhovni’ nacionalsocijalizam i odbacivanje humanizma” također raspravlja o Heideggerovom nacionalsocijalizmu i antisemitizmu poglavito

kroz usporedbu *Crnih bilježnica* i ranijeg *Pisma o humanizmu*. Gretić polazi od teze da su Heideggerov antihumanizam i ono što se označava “duhovnim” nacionalsocijalizmom različite strane iste filozofije koje se javljaju jednom “u liku fundamentalne ontologije, potom kao povijest bitka” (134). Kao i neki od prethodnika Gretić pokazuje da *Crne bilježnice* donose Heideggerova promišljanja o povijesti i geopolitici koja proizlaze uz filozofskog tumačenja “tubitka” ili egzistiranja unutar “neke povijesne zajednice jednog povijesnog naroda” (136), pa tako te spise sintetizira u četiri problematske cjeline – “Povijesna uloga Njemačke; Bit nacionalsocijalizma; Njemstvo-židovstvo-Grči-Zapad; Svjetsko-povijesna opasnost od amerikanizma i komunizma” (137). Sama povijest kod Heideggera pretpostavlja “prvi početak” ili Grke te drugi koji će biti u povijesnoj zadaći Njemačke (147). Što se tiče Heideggerovog antisemitizma, Gretić smatra da *Crne bilježnice* donose dva fundamentalna tipa antisemitskih stavova – prvi su “utemeljeni i proizlaze iz njegovog poimanja i tumačenja povijesti bitka i zaborava bitka”, odnosno nužnosti određenih događaja, “usuda”, a drugi nadahnuće crpe iz *Protokola sionskih mudraca* i Wagnerovog pamfleta *Židovstvo u glazbi* (150).

Na Gretićev tekst nadovezuje se Tom Rockmore u raspravi “Heidegger, misao i kontekst, ili *požidovljenje bitka*”, u kojoj je, kako i naslov sugerira, riječ upravo o kontekstualizaciji Heideggerovog mišljenja. Rockmore pokazuje da je okruženje presudno ne samo za razumijevanje Heideggera nego i inače za razumijevanje filozofskih teorija s jedne strane te njihovih odnosa prema tom okruženju s druge

strane. No, Rockmore dodaje da se Heideggerov antisemitizam ne može objasniti isključivo na osnovi razmatranja utjecaja okruženja, već da je tu riječ i o Heideggerovoj osobnoj netrpeljivosti, koju Rockmore identificira kroz kontinuitet Heideggerove uporabe pojma *Verjudung* (ili požidovljenja, judaizacije) i to još iz mladenačkih dana, primjerice 1916. godine kada u pismu zaručnici kaže: "Požidovljenje naše kulture i sveučilišta je doduše grozno i mislim kako njemačka rasa mora još iznaći mnogo unutarnje snage kako bi se mogla uzdići" (176). Heidegger ponovno koristi *Verjudung* nakon što je Hitler upotrijebio taj pojam u *Mojoj borbi*, ali i dalje nakon *Bitka i vremena* u 1930-im i 1940-im godinama. Stoga Rockmore zaključuje da su kod Heideggera neraskidive spone između njegove teorije bitka, nacionalizma i istrebljivačkog antisemitizma (190).

Thomas Rohkrämer u "Heidegger, kulturna kritika i nacionalnjenjačka ideologija" obrađuje Heideggerovo prvotno oduševljenje nacionalsocijalizmom, a potom razočaranje. Početni ushit vezan je uz ono što Heidegger smatra "vizijom pravednije narodne zajednice" koja nudi "političke temelje za novu stvarnost" u kojoj će on, filozof, diktirati filozofske temelje tih promjena (200, 202). No, ubrzo se ta vizija raspala jer se Heidegger osjetio, nazovimo to, "dežurnom budalom". Kako kaže Rohkrämer: "Poredak se rado kitio imenom slavnog filozofa, ali mu nije dao samostalan utjecaj. Za svoje ideološko usmjerenje Heideggera nisu trebali" (204). Heidegger je to protumačio njihovom nemogućnošću za novi početak, nemogućnošću uzdignuća na "viši oblik njemstva", nakon čega će Heidegger kulturu označiti kao "privjesak tehnologiji" i onom koja je

u službi "sustavnog zaglupljivanja" te će smatrati da se "nacionalsocijalizam promijenio u 'racionalsocijalizam'", dakle u samo jedan od već viđenih tipova modernističke "makinacije", kao i ostale ideologije (204-205).

Konačno, u posljednjem eseju drugog dijela Anton M. Fisher govori o "likvidaciji čovjeka" u Heideggerovom mišljenju, posebice u *Crnim bilježnicama*, u prijeziru spram svijeta i ljudstva za koje želi da nestanu (209). To se vidi i u Heideggerovim pismima, pa tako i onom božićnom iz 1933. gdje kao rektor piše da pojedinac ne znači ništa, da samo "sudbina našeg naroda u njegovoj državi znači sve", pa je to nadovezivo primjerice na predavanje iz 1943. godine *Što je metafizika?* gdje Heidegger piše da žrtva "u sebi samoj ima vlastitu bit, i ne zahtijeva nikakve svrhe i nikakvu korist" (217, 235). Fisher u zaključku navodi da je Heidegger bio nesposoban preuzeti odgovornost za svoje stavove i djela, vjerojatno, između ostalog, kao rezultat vlastitog nekontroliranog resantimana i egocentrizma.

Završni dio zbornika otvara Marion Heinz, koji u tekstu "Povijest bitka i metapolitika" pokazuje da su *Crne bilježnice* komentari društveno-političkih zbivanja uklopljeni u Heideggerovu filozofiju, pa tako "metafizika tubitka je metapolitika, utoliko što osnaživanje bitka stvara horizonte u kojima se nalaze mjere i standardi za samorazumijevanje povijesnih ljudi i naroda", a samo je jedan narod – njemački – onaj "koji odgovara razini *povijesnih* naroda" (253-254). Ideja o povijesti bitka dio je metapolitike stvaranja jednog naroda, pokretanja povijesnih događaja.

U posljednjoj raspravi "Kategorije ili egzistencijalije" Faye pokazuje da Heidegge-

rovo izražavanje korespondira političko-vojnoj situaciji u kojoj se našla Njemačka, pa tako autor identificira dvije faze. Vrhunac prve faze je Hitlerov uspon na vlast, a druga je ona praćena euforijom prvotnih njemačkih vojnih uspjeha do 1941. godine (265-266). U instančanosti autorovog doprinosa razumijevanju Heideggera ističe se opaska na njegov stil i pristup pisanju – “u njemu nema sumnji, jedva da postoje argumenti, on tvrdi, odlučuje, odbija, najavljuje” (267). Na kraju Faye zaključuje, kao i Heinz, da Heideggerova metafizika neumitno prelazi u metapolitiku u kojoj se ogleda nacionalsocijalizam, pa shodno tome Heideggerovi “ključni pojmovi filozofije dobivaju sasvim novi smisao” (282).

Autori pokazuju da se Heideggerovo filozofiranje ne može odvojiti od njegovih političkih i osobnih uvjerenja – nacionalsocijalizma i antisemitizma. Iako pretpostavlja barem djelomičnu upoznatost s Heideggerom, zbornik može biti i naputak za sinkronijsko razumijevanje Heideggerove filozofije i politike, što često nije bio slučaj. Ove rasprave pomoći će i onima koji nemaju veliko predznanje o Heideggeru, ali žele sagledati njegovu filozofiju, primjerice politološki. S jedne strane zbornik odlično kontekstualizira Heideggera u njegovom vremenu pokazujući neraskidivost filozofskog mišljenja od “duhovnog” tkanja vremena, dok s druge strane pokazuje da novi pogled na Heideggera može biti prilično aktualan, što vrijedi primjerice za Dugina, koji je nadahnut Heideggerovom filozofsko-političkom opskurnošću i koji takvog filozofa iz vizure “ruskog svijeta” promatra zapravo emancipatorski. Uostalom, Heidegger je kod površne publike oduvijek generirao svojevrsnu zavodljivost i uzbuđenost opskurnošću, a to

je uvijek dovoljan razlog za nastavak rasprave o Heideggerovom filozofsko-političkom projektu, ali i njegovim stranputicama.

Hrvoje Cvijanović
Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu

Recenzija

Philipp Lepenies **Verbot und Verzicht. Politik aus dem Geiste des Unterlassens**

Suhrkamp, Berlin, 2022., 266 str.

Knjiga Philippa Lepenies, profesora politologije na Slobodnom sveučilištu u Berlinu, napisana je kako bi se objasnilo zašto neoliberalna ekonomska teorija zastupa skepsu, pa i prezir, prema politici i državi. Odmah treba istaknuti kako je autor uspio dokazati da je svaka ekonomska teorija ujedno i politički zahtjev za preraspodjelom društvene moći. To je, naravno, i neoliberalizam. Autor je tu tezu dokazao sjajnim, na momente ironičnim prikazom povijesti neoliberalne ideologije. Donose se iznenađujuće činjenice, razotkrivajući to učenje kao ideologiju fanatične sekte vođene ljudima koji svoje predrasude i materijalne interese skrivaju tlapnjama o prirodnim ekonomskim zakonima. Dva su temelja na kojima Lepenies gradi svoju teoriju. Prvi je izvrsno poznavanje političke teorije, osobito teorije države, a drugi